

Annotation

Examined the activities of the Polish, German and Jewish cultural and educational religious circles, the operation of illegal distribution of Sunday schools during the 20's of the twentieth century.

Keywords: religious circle, Sunday school, Poles, Jews, Germans, national minority.

Михайло Козлов
(Севастополь)

**ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА СОЛОВЕЙ РОЗБІЙНИК (З ІСТОРІЇ
ПРОТИСТОЯННЯ ЯЗИЧНИЦЬКИХ ГРОМАД СХІДНОЇ РУСІ ТА
ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ НАПРИКІНЦІ ХІІ СТ.)**

Проведена історична реконструкція подій, пов'язаних з антихристиянським повстанням в'ятичів у другій половині ХІІ ст. на основі сюжету билини «Ілля Муромець та Соловей Розбійник» та давньоруських літописів.

Ключові слова: билина, язичницькі громади, старійшини, князівська дружина.

Незважаючи на той факт, що в наш час значно посилюється інтерес вітчизняних дослідників до історії Київської Русі, деякі її сторінки залишаються майже недослідженими. Так, наприклад, стародавній билинний богатир Ілля Муромець, найбільш відомий та любий давньоруським народом воїн, залишається для нас лише персонажем декількох билин та історичних козацьких пісень. Між тим, його військові подвиги були настільки грандіозними, що стали відомими далеко за межами східнослов'янських земель. Так, він згадується у скандинавських сагах, західноєвропейських хроніках. Легенди про Іллю Муромця відомі у західних та південних слов'ян, угро-фінських та балтійських народів.

У працях дореволюційних вітчизняних фольклористів та істориків Ілля Муромець розглядався, здебільшого, як міфологічний герой, який насправді не існував. Так, вчені міфологічної школи, наприклад, бачили у ньому образ богів Перуна або Хорса [5, с.76].

Представники історичної школи, зокрема, П. М. Соболев, вважали, що фольклорні сюжети взагалі не мають жодного наукового значення й потрібні лише для того, щоб перенести увагу читачів з реального світу до світу ідеального, казкового. Ілля Муромець та Іван царевич, на думку вченого, ніколи насправді не існували [15, с.85]. У радянські часи виникли дві історичні школи дослідження билинного епосу. Представники школи Б.

О. Рибаківа бачили у билинному епосі важливе історичне джерело, за допомогою якого можливо реконструювати унікальні історичні події з життя давньоруського суспільства. Так, Б. О. Рибаків у своєму творі «Язычество древних славян», зокрема пише: «Ми, аналізуючи билину, намагаємося вгадати той історичний факт, що лежить у її основі, й спираючись на це припущення, доводимо єдність сюжету билини з якоюсь відомою нам подією» [12, с.85].

Представники радянської школи В. Я. Проппа виробили іншу методологію використання фольклорних текстів. При дослідженні фольклорних джерел ці дослідники намагалися виявити яким явищам (а не подіям) історичного минулого відповідає фольклорне джерело та в якій мірі воно його дійсно обумовлює й викликає. Фольклорні герої для цих вчених були лише символами епохи [10, с.76].

Дослідження останків Іллі Муромця у 1988 році комісією Міністерства Охорони Здоров'я УРСР довели, що Ілля Муромець був дужим чоловіком з сильно розвинутою м'язовою системою, приблизно 177 см. на зріст. Помер він у віці 40-45 років. На думку експертів, Муромець жив у другій половині XII – на початку XIII ст. [18, с.162].

Висновки комісії Міністерства Охорони Здоров'я УРСР позитивно вплинули на інтерес сучасних дослідників до історичного образу Іллі Муромця. У останній час побачили світ велика кількість наукових публікацій, присвячених життєвому шляху та діяльності головного билинного богатиря [18].

Разом з тим, майже всі дослідники акцентують свою увагу на боротьбі святого Іллі з Муромом з зовнішніми ворогами, зокрема, кочовиками. При цьому, той факт, що у народній пам'яті Ілля Муромець залишився, в першу чергу, як борець з казковими чудовиськами - Ідолищем поганим та Солов'єм-Розбійником, які, зазвичай, мешкають у «лісах брянських та муромських», тобто місцевими східнослов'янськими мешканцями, - вітчизняними вченими ігнорується. Між тим, билинні сюжети, у яких муромський богатир зустрічається з Калином – царем, Батиєм або якимось безіменним татарським ханом, вірогідно мають дещо пізніше походження та пов'язані з монгольською навалою. На нашу думку, деякі сюжети давньоруських билин, зокрема, «Ілля Муромець та Соловей розбійник» містять важливі історичні факти, які могли б суттєво доповнити наші знання давньоруської історії. Історична реконструкція подій, пов'язаних з антихристиянським повстанням в'ятичів у другій половині XII ст. на основі сюжету билини «Ілля Муромець і Соловей розбійник» та давньоруських літописів- головна ціль даної статті.

Європейський мандрівник Ерік Лясота, який відвідав Київ у 1594 році, стверджує у своєму творі, що бачив пошкоджену раку з тілом Іллі Муромця у церкві Святої Софії [18,

с.234]. За даними ченця Києво-Печерської Лаври О. Кальнофойського- Ілля Муромець жив приблизно у 1188 році та був похований у дальніх печерах монастиря [17, с.195].

Факт поховання простого воїна-дружинника у церкві Софії Київської, а потім у Києво-Печерській Лаврі, був унікальним явищем. Зазвичай, такої честі удостоювалися лише видатні ченці, які сприяли розповсюдженню християнства на східнослов'янських землях, або у поодиноких випадках- київські володарі та члени їхніх родин. Можливо, що і легендарний воїн добився серйозних успіхів саме у напрямку боротьби з язичницькими громадами Русі.

Друга половина XII ст. була дуже складним періодом у житті давньослов'янського суспільства. На тлі безкінечних міжусобних війн та набігів половців, часто виникав голод та епідемії чуми. Так, у Новгородському першому літописі під 1158 роком знаходимо: «В то же лето стоя все лето ведро и погори все жито, и на осень уби всю ярь мороз и купляхум кадку малу за семь кун. В то же лето по грехам нашим голод и мор был в людях яко от непогребеных нельзя дойти до торгу через смрад» [6, с.12-13]. Голод та мор у Новгороді не могли не бути пов'язаними з іншими регіонами Давньої Русі.

Набіги кочовиків, міжусобні війни та голод суттєво послабили авторитет православної церкви. Загнані наприкінці XI ст. до «ведмежих кутів» по окраїнах Київської Русі громади язичників стали, поволі, повертатися до центральних земель, та провокувати виступи місцевого населення проти християнської церкви. Так, під 1159 роком у багатьох літописах повідомляється про антихристиянські виступи у землях поблизу Суздаля, Ростова та Полоцька: «Того же лета выгнавше ростовцы и суздальцы Леона епископа, грабяху церкви и попы. И мятеж был велик в городах в Полочанах» [8, с.251].

Цікаво, що невідомий автор літопису повідомив про повстання полочан одразу після розповіді про антихристиянські виступи у інших східнослов'янських землях, бачучи між цими подіями певний зв'язок. Вочевидь, мова у джерелі іде про антихристиянські виступи, які охопили всі східнослов'янські землі.

На користь цієї гіпотези свідчить той факт, що навіть у невеликих містечках поблизу Чернігова зібралася велика кількість селян, які не тільки успішно відбивали напади кочовиків, але й самотужки вели переговори з князями. Так, невеличке містечко Глебль, протягом довгого часу відбивалося від війська князів Мстиславичів. Битва йшла цілий тиждень від ночі до ранку і закінчилася перемогою городян [8, с.252].

Подібним чином вели себе й інші подібні містечка: Вір, Вьяхань, Папаш. Князь Святослав Ольгович Чернігівський з розпачем жаліється своєму брату Ізяславу: «Семь моих городов вокруг Чернигова пусты: Моровеиск, Любеск, Оргощ, Всеволож и другие.

А в них сидят псари погани да половцы» [8, с.256]. Під половцями Святослав розуміє, скоріше за все, близьких до половців кочовиків, які прийшли на службу до Русі: торків, берендеїв, чорних клобуків. Але хто ж тоді «погані псарі»? Можливо що так князь назвав повсталих селян, які вирішили повернутися до язичництва. Цікавим виглядає також факт звернення новгородців до київського князя Ростислава з проханням відправити свого сина князем, бо «бысть велик мятеж в новгородцах» [6, с.112].

Саме у такий складний час і почав свою військову кар'єру Ілля Муромець. Билина «Ілля Муромець та Соловей розбійник», зазвичай, починається з драматичних подій навколо міста Чернігова. Так, відправляючись «на службу» до князя Володимира у Київ, головний герой вітчизняних билин звичайно спасає від «чорної сили» це давньоруське місто. Кочовики згідно з джерелом наробили багато шкоди поселенням біля Чернігова. Після перемоги над ворогами біля самого міста, богатир переслідує їх до «самого моря», знаходить «малих змієнишів», вбиває їх та звільняє багато полону. Благодарні місцеві мешканці пропонують Іллі стати місцевим воєводою, але він відмовляється [3, с.12-13].

Визиває інтерес той факт, що повідомлення билини перегукуються з даними давньоруських літописів. Так, у Лаврентіївському літописі знаходимо наступне: «в год 6667 (1159) приде Изяслав Давидович со множество половец к Чернигову и велику пакость створиша. Села пожгоша, люди повоеваша. Святослав же посла к Ростиславу помощи прося у него. Ростислав пусти к ним Ярослава Изяславича. Изяслав же то слыша ушед и половцы побити отступиша в поле» [7, с.149-150].

Іпатьєвський літопис дещо доповнює дані Лаврентіївського. Так, згідно з даним джерелом після бігства князя Изяслава Давидовича та половців від Чернігова кілька військових загонів переслідували половців: «Святослав же изряди полки свои вси и с киевским полком и Тюдор Елцичь и галичскою помощью и берендичи и торки ийти на половцы и з божия помощию доехавше до них нача бити и многих избиша, а другие руками изимоша и люди отполонивша, иже бяху половцы поимаху» [8, с.251]. Можна припустити, що Ілля Муромець приймав активну участь як у битві з половцями біля Чернігова, так і у наступному військовому поході на половців у «дикє поле».

Літописи жодного разу не згадують билинного богатиря, але з великою долею вірогідності можна припустити, що він знаходився в дружині чернігівського князя Святослава Ольговича. Таким чином, можна легко пояснити той факт, що далі Ілля Муромець опинився у «лісах Бриньських або Брянських». Ці землі входили до складу Чернігівського князівства і місцевий князь посилав часто у ці неспокійні землі свою дружину.

У 1159 році землі колишніх літописних в'ятичів, вірогідно, знаходилися у складі Чернігівського князівства лише номінально. Повстання проти князівської влади та християнської церкви розповсюдилися й на Східну Русь. У літописах повідомлюється про якусь спілку «в'ятичів», а не просто про їхні землі як раніше. До того ж у тих самих джерелах прослідковується їхня підозріла активність у переговорах з різними князями.

За даними археології у XII ст. землі в'ятичів ще не були остаточно християнізовані. Дослідники зафіксували окремі могильники XI - XII ст., де зустрічаються лише цілком язичницькі поховання [13, с.146]. Це свідчить про те, що у XII ст. у землях в'ятичів продовжували існувати язичницькі громади. Вони з ненавистю відносилися до християнського духівництва та місцевих християн. Не випадково близько 1114 року (або за іншими даними у 1110 році) тут у міста Серенськ місцеві язичники вбили ченця Києво-Печерської лаври проповідника Кукшу та його учня Нікона [14, с.101].

Факт існування язичників у землях в'ятичів в епоху Іллі Муромця підтверджує і літописець Нестор, розповідаючи про те, що сучасні йому: "Радимичи и Вятичи и Север одни обычай имеаху - живяху в лесе, якоже вьсякый зверь И аще кьто умьряше, - творяху тризну над нимь. И посемь сътворяху краду велику и възложяху на краду мьртвьца и съжьжаху и. Посемь, събравъше кости, вьложяху в судину малу и поставляху на стьлпе на путьх, еже творять Вятичи и ныне. Сиже творяху обычая и Кривичи и прочий погании, не ведуще закона божия, нь творяще сами себе закон" [19, с.13]. Особливо цінним для нас є фраза літописця середини XII ст. про те, що «еже творять Вятичи и ныне», яка свідчить про існування значної кількості язичницьких громад у в'ятичів цієї епохи.

Саме язичники провокували підданих князя Святослава Ольговича до антихристиянських та антикнязівських виступів і становили серйозну загрозу його владі у регіоні. Таким чином, поява у землі в'ятичів дружини чернігівського князя, до складу якої входив і Ілля Муромець, виглядає цілком логічно. Вочевидь, військові дії між прибічниками чернігівського князя та місцевими сепаратистами продовжувалися не один рік. У билині згадується вже закінчення повстання, яке було пов'язане зі знищенням та захопленням у полон головних ватажків антикнязівських та антихристиянських повстань.

Билина про Іллю Муромця та Соловья розбійника належить до найбільш розповсюджених. До нашого часу дійшли майже 100 записів. Різні варіанти билини відомі: білорусам, українцям, вотякам, комі, чувашам, якутам, естонцям та деяким іншим народам [10, с.247]. У даному джерелі розповідається про зіткнення Іллі Муромця з казковим чудовиськом-поганим Солов'єм розбійником і його паствою «синами й дочками». Соловей розбійник і його підручні, відповідно до даного джерела, на одній із

центральных доріг (прямоїзжих) зі Східної Русі у Київ, «у лісах брянських» улаштували засідки й грабували й убивали подорожан:

Как из славнова города из Мурома,
Нарежался Илья Муромец Иванович
Ко стольному городу ко Киеву
Во темних лесах во брынских,
Наезжал Илья на девяти дубах,
И наехал он, Илья, Соловья-разбойника.
И стреляет в Соловья-разбойника,
И попал Соловья да в правой глас.
Привязал Соловья ко той ко луке ко седельныя.
И завидела-де ево молода жена,
Она хитрая была и мудрая,
Как бы двор у Соловья был на семи верстах,
Как было около двора железной тын,
А на всякой тыковке по маковке —
И по той по голове богатырския,
Ево, Соловьева, молодая жена,
И будила она девять сыновей своих;
Не походят в подвалы глубокия,
Не берут ее золотой казны,
А худым видь свои думушки думают:
Хочут обернуться черными воронами
И бросалась молода жена Соловьева
А и молится-убивается:
«Гой еси ты, удалой доброй молодец!
Отпусти Соловья-разбойника [4, с.186-187].

Місце розташування супротивника Іллі Муромця в даній билині показано невиразно десь у лісах брянських на «семи дубах». Дуб - священне дерево в слов'ян - язичників. На поклоніння наших предків язичницької епохи священним гаям і особливо цим деревам указує цілий ряд вітчизняних і закордонних писемних джерел. Таким чином, можливо в билині міститься спогад про якийсь священний дубовий гай, де знайшли притулок язичники - біженці із християнізованих районів Русі.

Соловей розбійник у даному джерелі сичить по-зміїному, лає по-собачому, мукає як тур і т.д. Всі ці тварини вважалися священними образами бога Велеса й імітація їхньої поведінки Солов'єм розбійником вказує на те, що він виконував жрецькі функції. «Сини» супротивника Іллі Муромця представлені перевертнями й ніби-то здатні обертатися у «чорних воронів». Житло розбійника за описом нагадує язичеське капище: якийсь «двір» оточений з усіх боків частоколом з тичин, на які насадженні людські голови. Подібні язичеські капища в дохристиянську епоху були відомі в усіх областях східнослов'янського світу.

Скоріше за все, перед нами типовий опис родової язичеської громади, яку очолював старійшина. Він найстарша людина в громаді. Всі інші – його родичі: сини, доньки, онуки та правнуки. Старійшина одночасно і верховний жрець своєї громади, він живе коло язичеського капища.

Зовсім не випадково представники язичеської громади пропонують дружинникам грошовий викуп за свого старійшину. Згідно з тодішнім законодавством, громада може викупити свого родича, якщо він скоїв якісь тяжкі злочини. Саме старійшини племені в'ятичів вирішували на своїх зібраннях найголовніші питання в житті свого племені. На це вказує уривок з «Історії» В. Татищева. Так, у даному джерелі знаходимо: "Давидовичи, пришед, Дедославль взяли... (и) остлися в Вятчах, созвали старейшин" [16, с.170]. Цілком можливо, що Соловей був одним з учасників загального віча племені в'ятичів та активно виступав проти чернігівського князя та християнської церкви.

Сам епітет «розбійник», як вірно зазначив В. Я. Пропп означає не тільки «разбойник» у буквальному сенсі. Він - хазяїн місцевих земель. Соловей розбійник - тому, що не підкорюється своєму володарю [10, с.252]. Між тим, можливо, що громади пізніх язичників і справді грабували поодиноких мандрівників. Їхні поселення будувалися часто в малоприсадатній для проживання лісистій (іноді болотистій) місцевості. Ґрунт у таких місцях був неродючим. Все це свідчить про те, що й жерці, і їхня паства після втечі до «лісів й пустель» мали потребу в їжі та інших необхідних їм речах.

Каральні походи чернігівських дружинників проти громад язичників суттєво підвищили авторитет чернігівського князя та його воїнів як серед місцевих християн, так і особливо у представників східнослов'янського духівництва. Не випадково саме наприкінці XII ст. були знищені останні язичницькі святилища у Північно-Східній Русі. Велика кількість колишніх язичників саме в цей час прийняла християнство. Б. О. Рибаків звернув увагу дослідників та той факт, що наприкінці XII ст. в церквах Чернігова та старої Рязані з'явилися хрещальні –бапсістерії з окремим входом та спеціальними

місцями для хрещення дорослих людей [11, с.87].

Таким чином, можна прийти до висновку, що наприкінці XII ст. у Східній Русі спалахнуло потужне повстання в'ятичів проти влади чернігівських князів та християнської церкви. Активним учасником каральних походів на повстанців був дружинник князя Святослава Ольговича Ілля Муромець. Спогади про його військові подвиги залишилися у народній пам'яті у вигляді билини «Ілля Муромець та Соловей розбійник».

Джерела та література

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. В 3 т. / Афанасьев А.Н. - М., 1865. – Т.1.- 800 с.
2. Былины. – М.: Наука, 1989. – 560 с.
3. Былины в пересказе И. В. Карнауховой. - М.: Наука, 1986. – 163 с.
4. Древние российские стихотворения, собранные Киршей Даниловым. - М.: Наука, 1977.- 735 с.
5. Котляревский А.А. Собрание сочинений в 3-х т.: Т.3.: Погребальные обычаи древних славян /Котляревский А.А. – СПб, 1893. – 493 с.
6. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. -М.-Л.: Наука, 1950.- 356 стб.
7. ПСРЛ - Т.1.: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 472 стб.
8. ПСРЛ - Т.2.: Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 938 стб.
9. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки /Пропп В.Я. -Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 365 с.
10. Пропп В.Я. Русский героический эпос /Пропп В.Я. -Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1955. – 552 с.
11. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси /Рыбаков Б.А. - М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1987. – 783 с.
12. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян /Рыбаков Б.А. - М.: Наука, 1981. - 608 с.
13. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. /Седов В.В. -М.: Наука, 1982.- 327 с.
14. Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития /Серебрянский Н. - М., 1915.- 413 с.
15. Соболев П.М. Введение в изучение русской родной словесности /Соболев П.М. – Орехово-Зуево, 1922.- 189 с.
16. Татищев В.Н. История Российская. В 3-х томах /Татищев В.Н. -М.: АСТ, 2003.-Т.2. – 735 с.
17. Обзор русской духовной литературы. - Наукова думка.– К.-1843. – 321 с.
18. Хведченя С. Святые и святыни Киево-Печерской лавры. – Киев: Наукова думка.- 2001. – 123 с.

19. Шахматов А.А. Повесть временных лет /Шахматов А.А. – М.: Наука, 1967. – 240 с.
20. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. - Київ-Запоріжжя: Науково дослідний інститут козацтва Запорізьке відділення, 2003. - С. 222 - 277.

Аннотация

Проведена историческая реконструкция событий, связанных с антихристианским восстанием вятичей во второй половине XII в. на основе сюжета былины «Илья Муромец и Соловей разбойник» и древнерусских летописей.

Ключевые слова: былина, языческие общины, старейшины, княжеская дружина.

Annotation

Historical reconstruction of the events connected with Antichristian revolt wyatizey in second half XII century on the basis of a plot of the bylina «Iliya Myromez and the Nightingale the robber» and Old Russian annals is spent.

Keywords: the bylina, pagan communities, elders, a princely team.

**В. Непорожній
(Переяслав-Хмельницький)**

**СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ СТУДІЇ У СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ГУМАНІТАРИСТИКИ (1990-2000- І РОКИ)**

На основі зібраних документів і фактів, авторських висновків зроблена спроба наукової реконструкції процесу становлення слов'янознавства як науки та навчальної дисципліни. Досліджено історичні особливості розвитку слов'янознавчого руху впродовж XIX-XX ст.

Ключові слова: наука, слов'яни, слов'янознавство, рух, дослідництво.

Слов'янознавство, як комплексна наукова дисципліна, що поєднувала в собі історію, етнографію, філологію, зародилося ще наприкінці XVIII – початку XIX ст. Завдячуючи своєю появою піднесенню національної свідомості серед слов'янства та розвитку ідей панславізму, як концепції об'єднання народів за спільним походженням. Застосування ідей панславізму націоналістичними та шовіністичними силами, їх вплетення у вишукану канву національно-визвольних поривань або ж використання в експансіоніських цілях, щоразу повертало їх до життя і наповнювало їх конкретним змістом. Ця концепція живилась і живиться авторитетом науково-обґрунтованої теорії про